

ը. “ի ներքոյ կաղամախնաց... զի հաճոյ թուէր նովանին;”, Բարտեմ նեղուկ, բարձր ու երկայն բրգաձև ծառ մ'ըլլալով՝ ըստ հետեւորդի նովանի չուծի. եւ Ս. Գրքին ի ներքոյ կաղամախնաց եւ նովանի ըսածէն կ'իմացուի, թէ կաղամախին վարսաւոր, լայնատարած հովանաւոր ձիւղերով ծառ մըն է, ո՛չ թէ բրգաձևեւ, շուք չունեցող: Ասոր ապացոյց մըն է նաեւ. Արարկերցւոց առածը՝ “երկայն բարտեմ շուք չուծի”:

զ. Եթէ լեռներու եւ բլուրներու վրայ կը գննուին ու կը զոհէին. կը հետեւի, թէ բլուրց ետեւը՝ առապարին կողմը գլանուող ծառերու շուքերուն տակը՝ նովանիին ներքոյ կ'երթային, ուր բարտեմ գոյութիւն չունի, վասն զի “կաղամախ”, կ'ըսէ Սուրբ Գրքը. ըստ այսմ “կաղամախին” առապարին վայրերէն եւ անտառներու մէջ կը գտնուի եւ ո՛չ թէ ճեղքերէր:

Ապացոյց մըն ալ. Մշոյ քով կաղմխուտ անուամբ — ծառոց անունէն առեալ — տեղ մը կայ, որ եւրոպացի ուսումնական ճամբորդութիւն ընդունել՝ հոն գտնուող կաղամախի ծառերը p. tremula կ'անուանեն (= զորդօրուն հմմտ. Հայրուս.) Նմանապէս խոտորշոք գաւառակին մէջ (ի Տայս) գեղ մը կայ կաղմխուտ յորժորշաօք, եւ այս անունն առած է շրջականիւրը շատ գտնուող՝ զողջաբուն տերեւներով ծառերէն, որոնց կաղմխի անունը կու տան տեղացիք: Մեր ըսածներն ի մի ամփոփելով՝ սա եզրակացութեան կը հանգիսք, թէ մինչեւ հիմայ բուսաբանութեանց մէջ վարդապետութեանն ուղիղ չեն, այլ այս վարդապետութեան ձիշա հակառակը՝ մատենագրաց եւ ժողովրդեան համամիտ ըսածն է ուղղիւր: Ուստի եւ ըսարտին է = populus pyramidalis, իսկ կաղամախին = populus tremula.

ԱՌՆԱՐԻՍՏՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԻՈՑ ԸՆԴՈՐՆԵՐԸ

(Հորատելով—ԲՆԱՆ)

Ե. Մ-ի Զահեդէ:

Հինգերորդ նահանգն է Մ-ի (սեւ. Մ-ից, հ.յց. Մ-ի)՝ “առ Ասորեստանեւ” իԱՍ. 29, “յեւթի Ալթինաց, որ ի Երկին Տօրոս” իԱՍ. 32 (նման մօտի ծառն յառաջ եկած է անուն: ինչպէս որ այս բանը պատահած է ի խորհրդով:

1. Տես խաչկնիցի “ԲՆ. բաժն” 1900, էջ 135:

է իԱՍ. 608). Այս նահանգն առաջին տեղամ Դ. դարուն կը յիշէ Ամմիանոս 23, 3, 5 (Corduena et Moxoena = Կորդուէք եւ Մօքսէ) եւ 25, 7, 9 իբրեւ անգղաթիբեան այն հինգ երկիրներէն մէն, որ 363ին Պարսից անցան (‘Ալթինէք, Մոկէք եւ Դուազէք, նոյնպէս Ռեիմմա եւ Կորդուէք’): Ե. դարուն այս նահանգին անունը կը գտնուի Ասորւոց քով՝ 410ին Սինհոգոսին ասորագրութեանց մէջ (“Գանիէլ եպ. Bēθ Moksayē), Հայոց քով՝ Ագաթ. 597, 650, Եղշ. 22, 33, 90, Ղազ. Փարպ. 385, 388, Խորեն. եւն, անանկ տեղեր, ուր խոցըր Մոկաց իշխանն է, եպիսկոպոսն, իշխանական սեպ մըն է. իսկ երկրիը ցանցառ. կը յիշուի (Խոր. 250 “Մոկացայնաճհ, , Բովմ. Արծր. 280 “երկրի Մոկաց, , 279, 280). ամենեւին չեն յիշուիր այս նահանգին գաւառները հնագոյն պատմագրաց քով (Իսովմ. Արծրունիի յաւաթ. որ Ժ. դարէն է), թէ Մ-ի նաեւ երկրին բնակիչները կը ցուցնէր (Հմմտ. Հայ — “Հայաստան” եւ “Հայրեն”): Կարելի չէ հաստատել. նմանապէս այս անունն * Մ-ի եզակին ալ գործածուած չէ գտնուիր: Ասկէ անհնչուած միջոցէ բարձր կը գործածէ Խոր. 80: Կը սպասուէր որ այս անունն յունարեն-լատ. ձեւն ըլլար *Mokene, *Mocena, կամ՝ հայ. Մ-ի հայ-ցականք հիմ բռնուելով՝ *Moxena (Հմմտ. ասոր. Bēθ Moksayē), որ Corduena անունն աղբիւրցութեամբ կ'ընար *Moxuena ալ եղած ըլլալ: Ասոր տեղ մըր գիմարց կ'իլլէ Moxoena ձեւ: (Ի-է ետքը՝ օ-ով մը), որուն ծագումը միշին է. Երկրին հին անունն այսոր ալ կը տեսնուի Մէօփ, Մուկա (Մոկա) ձեւով, որ տեղ մըն է Մէօփ-ասիի Բոհ-տան-տուի մէկ բաղկին՝ աջ (հիւսիսային) եղբւրքն Վոյոյ, որմէ կը տեսնուի թէ հին Մոկէք նահանգն՝ ամբողջապէս կամ՝ ըստ մասին՝ Բոհ-տան-տուի հիւսիսակողմէն էր (‘ի Երկին Տօրոս իԱՍ. 32):

Եթէ Մոկէ արդէն Արտաշէսի եւ Զարիս-գրիտի պետութեան մասը չէր, այն տանն առաջին տեղամ զայն Հայաստանի հետ միացուցած է Տիգրան՝ Արարատական, Արարեհիտան եւ Կորդուք նուաճողը: 297ի գաշնադրութեամբ Մոկէ Ալթինաց, Կորդուաց եւ Դուազէից հետ Հռովմայ անցաւ, 363ին Նորէն Պարսից անցաւ եւ ապա Նորէն, ինչպէս կ'երեւայ, պարսկական Հայաստանի մաս եղած է, վասն զի 450ին մասնակցած էր Պարսկահայոց ապստամբութեանն՝ ընդդէմ Պարսից: Հմմտ. նաեւ Խոր. Գ, Ժ (Ատոմ Մոկացի եւ Հապուհ): Այնուհետեւ մնաց Հայոց եւ 591ին ալ շանցաւ. Հռովմայեցիւր: Է. դարուն Արաբացւոց երկիրը գրաւելուն տանին Մ-ի գաւառ եւ Ասպուրականի. Baladuri էջ 199:

Մոկէ անունն ծագումն եւ իմաստը մեծ է: Դուազէից եւ Ռեիմմայի վրայ տես Դ. Հած. Բ. 27է եւ 27է:

1. ZDMG. 43, 384.

2. Հմմտ. Baladuri էջ 199 “Տէր Մ-ի-ի, Կաս. Պարթ. de cerim. էջ 687 “Երեսն Մոկաց, Պարթան, Աշե. 328 “Մոկաց գաւառն է իշխանանայի:

Ձ. Կորնէ Զանգեղ:

Վեցերորդ նահանգէ Կորնէ, ԽԱՍ. 29 կամ Կորնէ, ԽԱՍ. 608, որ «յեղի կան Մովսէս» ԽԱՍ. 32 կամ «յեղի կայ Մովսէս առ Ասորեստանի», ԽԱՍ. 608: Այս նահանգէն աւելի ծանօթ էր՝ առօր Կորնէ գտնուող Կորնէի գաւառն: Ամփնասի (Corduena): Երկուքն ալ Կորնէք՝ եւ Կորնուք, Փաստասի եւ Խորենացի քով կը յիշուին՝ առանց ամենեւին իրարու յարաբերութիւն ունենալու, եւ իրարու հետ ալ իրապէս յարաբերութիւն չունէին: Փաստասի էլ 158 «առ (Համարակալածն)» գայր հասանէր ի գաւառն Կորնէից ի Սաղաման, խօսքէն կը հետեւի թէ այս նահանգն Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմէն էր, ճիշտ հոն ուր այսօր կեցած է պարսկական Սաղաման քաղաքը (Սալմաստ, Կիւրեքտի աշխարհացոյցին վրայ՝ Scheher Salamas Համանուն գաւառին մէջ՝ Չար-շայի վրայ եւ Ուրմիոյ լճին հիւս. ծայրին արեւմտակողմէն: Լինէի քով՝ Սալմաս), ուստի՝ Տիգրիսի՝ վրայ գտնուող Կորնուց երբեք բաւական հեռու է: Փառաւ. ուրիշ տեղ Կորնէից վրայ միայն սաշափ կը գտնուի թէ Մեքուստն ուրացեալը Հայաստան արշաւը գտնուին՝ իւր վարած պարսիկ բանակները Կորնէից գաւառը թողուց» (էջ 251) եւ այս բանակները՝ Մեքուստնի մահուանէն ետքը՝ Պարսիք աշխարհը գլխաւն: Էջ 264 կը յիշէ Էւնոյի յորհուրդ մը, որ գործէ եպիսկոպոսաց եղաւ: Իսկ երբ հայկ. երկիրներու Արշալէն բաժնուելուն եւ նորէն նուաճուելուն վրայ (էջ 159 եւ 209) կը խօսի, երկու տեղն ալ (վերջէն Կորնէք նահանգին վերաբերող) Կորնուք, Կորնէք եւ Տմարէք գաւառները կը յիշէ: Բայց ամենեւին չի յայտարար ոչ հաս եւ ոչ ուրիշ տեղ, թէ ասոնք կամ շատ տեղք (էջ 21, 22, 42, 123, 159, 209, 219, 220) յիշուած Կորնուք («գաւառն» կամ աշխարհն Կորնուցայ, էջ 22, 42) Կորնէից վերաբերին: Ինչպէս եւ այս բան, քանի որ Գ. Գարուն Կորնէք նահանգ մը գոյութիւն չունէր, ինչպէս պետք էր ընդունիլ, եւ Կորնուք, Կորնէք եւ Տմարէք՝ գաւառները՝ առանց յարաբերութիւն մ'ունենալու Կորնէից հետ, անկան գոյութիւն ունէին անոր պէս: Խորենացին ալ Կորնէից՝ հետ յարա-

բերութեան մէջ չի դնէր ոչ Կորնուքն (էջ 31, 114, 154) եւ ոչ Կորնէիք (էջ 132), զոր Տմարէքի (էջ 132, 200) հետ կը նշոյնացնէ: Յետագայն մասնաւորեցնելն թոյլիւ: Անորունի կը յիշէ Կորնէքը՝ բայց միայն մէկ տեղ (էջ 259) եւ այնպիսի կերպով մը, որ պայծառ չի տեսնուիր թէ Կորնէքով Փաստասի բաժն երկիրը կը հասնորայ, թէ խոր. Աշխարհացոյցի Թեան նահանգը: «Քանզի խառն գրաւութեամբ սահմանին առ միմեանս Փոքր Աղբազ» եւ աշխարհն Կորնէից՝ եւ Պարսկաս. հայոց՝ եւ հանապաղ առ միմեանս զգժտութիւն կեղծեցանք, մարդպանն (Գուրգէն) եւ որ զԿորնէիցն ունէին զգործաւարութիւն: Ելանէ մարդպանն ի վերայ նոցա եւ յինքն հանէ զՏմարէք եւ զԷւնոյի՝ գաւառ եւ որ առ Ապուշափի բերդ: Ի վերջի (այլ ընթերց. վերջ) քաղաքին Կորնէից զկուր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին: Իսկ Պարսկաս. հայոց գաւառն խուսան անեալ, զաղտաղանց եղեալ ընդ անկողն ճանապարհս՝ գտն հասանեն ի Մարգաստան գաւառ, եւնոյ Քանի որ Փոքր-Աղբազ բառ Կորնէք նահանգին մէկ գաւառն է, ուստի իբրեւ այսպիսի՝ չի կրնար Կորնէք նահանգին սահմանակից ըլլալ, այնպէս որ թողմանս կամ Փոքր-Աղբազը Կորնէից մասն չի համարիր, այլ Մեծ-Աղբազը հետ Ասպուրականի մասի եւ Տմարի, կամ Կորնէքով ԽԱՍ. ի նահանգը չի հակնարար, այլ Փաստասի գաւառն, որ հեռուն՝ արեւելակողմէն կը գտնուի: Առաջին դէպքին մէջ անընդունելի կը մնայ թէ ինչպէս Կորնէք, եթէ Ասպուրականի վերաբերող Մեծ ու Փոքր Աղբազ գաւառներով բաժնուած էր՝ մէկալ գաւառներէն, ասոնց հետ ընդհանրապէս կրնար կապ ունենալ: Երկրորդ դէպքին մէջ՝ Կորնէից ու Պարսկաս. հայոց համար գործածուած աշխուհ անունն ալ չի գարնող է: Երկու դէպքը մէջ ալ թոյլիւ: Արծառնուոյ Կորնէքը դէպ ի արեւելք շատ հեռուն գտնուող գաւառ մը կամ հեռու դէպ ի արեւելք ձգուող նահանգ մըն է, վասն զի սահմանակից եր Փոքր-Աղբազի (մեծ Զարի վերին ընթացքին վրայ) եւ Պարսկաս. հայոց. տարակցյա լկայ որ թոյլիւ: Ի ըստոններ չեն միարանիք խոր աշխարհագրութեան հետ, որ Փոքր-Աղբազը Կորնէք նահանգին մէջ կը դնէ:

1 Հնագոյն մասնաւորութեան մէջ ուղղականը միայն վերը յիշուած տեղերը ԽԱՍ. 29 եւ 32, ԽԱՍ. 608, ԽԱՍ. 608, 137 կը գտնուի. անուան ուրիշ տեղեր յիշուած տեղերը՝ գործածուածն է Կորնէից սեռականը ԽԱՍ. 32, ԽԱՍ. 808: Փառաւ. 158, 251, 255: Խոր. 143, Թովմ. Արք. 259 (երկու անգամ): Կորնուքին սեռականն ըլլալու եր «Կորնուքից Կորնէից սեռականը»՝ «Կորնուք» ուղղականը մը երկուստեքէլ կու տայ: Հմմտ. Երեմիայ Փառաւ. 284: Կորնուք գաւառաւորացիք առն էր 374 IF. 12 Anz. 47—49.

2 «Իսկ Տիգրիսի քով Կորնուցայն երկիրները, զորանց հինքերը Կորնուք կը կոչեն, եւ ասոնց քաղաքներն են Սարիստ (այսինքն՝ Զարիշ), Սասաղիս եւ Փինակոն (այսինքն՝ Փինիկ), Սարոսին զէ. 747:

3 Այս երկիրն ուրիշն պարսկական էր (Խոր 380ն): 4 Խոր 380ն:

5 Կորնուց եւ Տմարուց ինչան մը չի յիշուիր Փառաւի քով. բայց ի յիշուի էլ 159 «տեղ գաւառն Կորնուցայն: Հմմտ. էլ 21 «Ինչպէս Կորնուց շինու»,

6 «Եւ այլ» որ ինչ կրտսերապէս ազգ, էթնոս առն եւ եթէ զկողմանք Կորնէից, հաստատն այս Տիգրան. որք

միանգամ անապղիք էին ի վայտն եւ անձամբ երեւելիք... մըք ի յիշուիր Կորնէք գաւառ մը: Կորնուքն ընդունելից ասոցեղաց մասաւորաց ղճեցին եւ զարմից հայկազանց, ոմանք ի յեկացն: Խոր. էլ 143:

7 Կորնուք կ'ըսէ թովմ. էլ 19՝ տապանն «Հան. դեան ի ընդին Կորնուցայն եւ 239՝ Գուրգէն ընդունելից արեւելան երկիրները: Երկրի Աղբազի եւ որ շուրջ վերջաւ ամենայն Պարսկաս. հայոց միջեւ ի մասն Կորնուցայն (Կարդա՝ Կորնուցայն):

8 ԽԱՍ. ի քով (էլ 32) Կորնէք նահանգին (ամենն արեւելան) գաւառը:

9 ԽԱՍ. ի քով միայն նահանգը ալ եւ այլ գաւառներով, որոնց մէջ չի յիշուիր Կորնէք գաւառ մը:

10 ԽԱՍ. ի քով՝ Պարսկաս. հայոց նահանգին գաւառն էն:

11 Առաջ տեղ Թովմ. Արք. կ'ըսէ էլ 252. Գուրգէն առաւ Ասպուրականի հարաւ-արեւելան կողմէ՝ Մեծն եւ Փոքր Աղբազ գաւառներով:

12 Ենթադրելով թէ Կորնէք կը հասնէր մինչեւ Սաղաման, եւ Աղբազ՝ վերին Զարի վրայ էր:

Թերեւս գծաւարութիւնները լուծուին, եթէ բնութիւնը որ Թորմ¹ Արծրունւոյ յիշած կործէքը Փաւստանի քով յիշուած դաւառն է, եւ ոչ թէ խոր. աշխարհագրութեան նախագը, եւ եթէ բնութիւնը, որ խոր. աշխարհագրութիւնն այս դաւառը քաղեր: Այլապէս հետ մէկ դաւառի ամփոփած է քաղեր: Այլապէս անուամբ եւ ասով ապառ ձեռքած անուրը գործածած է այն նախագը նշանակելու, որ իր մէջը իր բովանդակներ կորուսէ մինչեւ քաղեր: Այլապէս կործէք դաւառները:

Եւստիանոսի կործէք նախագին իր մէջը բովանդակած երկիրներուն մէջէն առաջինն էր Տմորիք, եթէ Ստորանի քով Tamoritis ուղիղ բնութիւնը է: Տմորիք² Արտաշէսի եւ Ջարխադիսի ձեռքը միացուած է Հայաստանի հետ: Կորդուաց աշխարհն եւ ինչ որ նախկին կորդուաց թագաւորութեան կը վերաբերէ՝ նուանելով Հայաստանի մաս բռնա Տիգրան Մեծ, որ Բրիտանոս յառաջ 69ին ստիպուեցաւ այս երկիրները նորէն Ղուկուղոսին թողուլ՝ Կորդուաց Ջարխիմոս թագաւորը քաղանքէ առաջնէն ետքը: Ղուկուղոսի հետանալէն ետքը՝ Տիգրան կորդուաց դարձեալ ձեռք անցուց, բայց չէլ մ'իտալը ստիպուեցաւ նորէն՝ զայն Պոնտիկոսի տալ, որ 65ին զայն Պարթեւեներէն առաւ եւ 64ին նորէն Տիգրանին ետ առաւ: Բրիտանոս ետքը 115ին Տրայանոս կայսրը կորդուաց առաւ, որուն Մանիարոս իշխանը՝ Հայաստանի ինչ ինչ մասերն ու Միջագետքը յափշտակած էր: Պարսից Ներսէս թագաւորը 297ին զայն Հռովմայեցոց թողուց. առկայի կորդուաց զէմը բոտ մասին՝ նորէն (Ամբ. 18, 6, 20, տես վերը էջ 298, ծած. 3) Պարսից իշխանութեան առկ մասն եւ 363ին Յովիանոս թագաւորութեանը ամբողջակաւ Պարսից անցնելով՝ անոնց ձեռքը մնաց: Յոյսք եւ Հռովմայեցիք մեկի տեղեկութիւն չեն տար այն նախագին տարածութեան վրայ, որ միշտ բուն կորդուացին սահմաններուն մէջ ամփոփուած չէր: Փաւստանի քով, որ Դ. Կարուն պատմութիւնը կը գրէ, կ'երեւայ թէ կորդուաց, կորդիք եւ Տմորիք երեք երկիրներէն էր համապատասխանեն Ամփոփուելի Corduena անուանած երկրին: Նախնաւոր քով Տմորիք դարձած եղած է կորդիք, որ աշխարհագրութեան մէջ իբր երրորդ կորդիք կը ներկայանայ: խոր. Աշխարհագրութիւնը կորդուացի ու երրորդ կորդիքէն, ինչպէս նաեւ ուրիշ եռօմբ դաւառներէ կը կազմէ նոր նախագը մը, որ իբ անուն իր ամենէն ծանօթ կորդուաց դաւառնէ չ'առնուր, այլ չէլ անգամ յիշուած կործէք դաւառին անունէն՝ կործէք կը կոչուի:

Կործէք անունը յառաջ կը մեկնուր *Կորդուայ + ա = «Բարահայր», նորէն Անդրեանս սիսեալ՝ կը մեկնուի *Կուրդուայ + իբր անանց *Kurti = յուն. Κούρτιος: Այս երկու մեկնութիւններէ ալ սիսեալ կը համարուի:

Ի. Պարսիստայ նախագի:

Եռօմբերորդ նախագին է Պարսիստայ, որ յիշեց կայ կործէք առ Արարատականաւ, ԽԱՍ. 29, ԽԱՂ. 608: Պարսիստայ կայ *յիշեց կոր.

ձէկց եւ ցաղիտատարար (?) մասնէն ընդ մէջ Արարատականի եւ լեւինն Ցաւոսի այն կողմնէ որ կոչէ կոչ-ի-ի-ի-հարապան¹ մինչեւ ցիւրապի գետ, ԽԱՍ. 32: Պարսիստայը անունը հնարադի մաս անհնարութեան մէջ չի հանդիպիր եւ՝ խոր. աշխարհագրութեանէն դուրս առաջին անգամ Ժ. Գարուն² իմով: Արծրունւոյ ինչ վեր (էջ 232, 252, 259 եւ 260) կը գտնուի, բով չէր եւ Ջարաւանդ դաւառներուն անունները շատ ստեղծ կը յիշուին հնարադի պատմադիրներէն: Ուստի այս անունն ոչ առնէ եւ թերեւս յուն. Περαρηνεvia (Հայաստանի բաժանման ատեն՝ 381ին խոր. թագաւորին, 428ին Պարսից ինչպէս արեւելեան բաժինն) անունն վայելն եւ *Դ. Հայք, ու՝ Բարսի Հայք. անունը նմանութեամբ մէյտեղ կ'ըլլա՝ եւ թուի: Արծրունւոյ համեմատ էջ 232 այս նախագին էր Արաքի շուրջը եւ (էջ 259) Գորդ-Արաքի եւ կործէք սահմանակից եւ հիւսիսային կողմնէ Ուրարի ընէ անդին կ'երկարէ:

Մարքարոս Երանդ. 109 կը խօսի Հայաստանի Արարատականի հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ: Արդէն Արտաշէս Արարատականցիներէն յափշտակած էր շատ մ'երկիրներ, նաեւ Բաւարոս պեղան. Տիգրան ստիպուեցաւ անոնց 70 «հոր», առաւ, զորոնք չէլ մ'իտալը դարձեալ ետ առաւ ուրիշ երկիրներու հետ: Անտիոնոս այս երկիրները Բրիտանոս յառաջ 33ին դարձեալ անոնց ետ առաւ: Բրիտանոս ետքը 297ին խաղաղութեամբ գէպ ի Հայաստան սահման որոշուեցաւ Ջինթա մոնթը³, որուն ճիշտ դիրքը դժբախտաբար չենք գիտեր: 363էն ետքը Պարսիկները Հայաստանի մէկ լայնածաւալ մասը, որ սահմանակից էր Մարաց (Արարատականին), առին եւ Արարատականի մաս ըրին: Փաւստան ոչ միայն չէր եւ Ջարաւանդ դաւառներ, ուր իր կենար խոր. թագաւորը թագաւորը խաղաղութեան ատեն (էջ 18), Դ. Գարուն առաջին կ'իտալէ Հայաստանի մաս կը համարէ, այլ եւ յայտնապէս կ'ըսէ թէ Արարատականի Գանձակ քաղաքը Հայաստանի սահմանն էր Պարսից դէմ՝ Արշակ, Պապ (367—374) եւ Պարսից դատ թագաւորներուն օրոյն եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Հայոց թագաւորներուն սահմանապահներն այն քաղաքը կը նստէին (էջ 137): Ըստ այսմ Փաւստան կ'ըսէ թէ Արշակ թագաւորին պատմութեան երկիրներէն էր (367էն յառաջ) այն տեղն ալ, որ թագաւորներուն ընդունած էր Պարսից քաղաքին Արարատականի մէջ (Փաւստ. 124, 160, 208), ինչպէս նաեւ «ամուր աշխարհն Մարաց», եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Պապայ Մուշեղ սպարապետը այս երկու երկիրները նորէն նուանելով ետ առաւ: Ինչ որ ալ ըլլայ, երբ չէլ մ'իտալը 387ին Հայաստան Պարսից եւ Հռովմայեցոց մէջ բաժնուեցաւ, ըստ

¹ Հմմտ. վարը 27Ի Չորրորդ Հռոմի մէջ:

² Արապի Գաւառ. 18, Երեւ. 57, 81, Փարս. 199, 202, 390, 498, Սեր. 94, Ղեւոնդ 134, Յուն. Կիւք. 79, 159, 178:

³ «Ջինթա գիւնդ» որ Մարաց սահմաններուն վրայ է, Հայոց սահմանը կը կազմէ, Պեար. Պարս. հաստիտորը տեղ 14, Կիւք էջ 298Ի. ծած. 1:

⁴ Փաւստ. 16, 137, 187, 198, 200, 208, 235:

ժառանգ. էջ 262 ալ Հայաստանէն շատ քիչ գաւառներ բաժնուելով՝ ազգային Պարսկաստանին հետ միացուեցան։ Ասոնք են ըստ Մարգարէի այն գաւառները (երանշ. 109), որոնք յոնապագայն Պարսկահայք նահանգը կը կազմէին։ Իբր հարիւր տարի ետքը՝ Պարսից Վաղարշ (484—488) արքային օրով՝ Վաղ. Փարսկաւայ թով (էջ 488) Հեր ու զաւառաւոր գաւառները գեւ. Պարսից ձեռքը կը գտնենք։² Հարիւր տարի մ'ալ ետքը Պարսկահայք Պարսից ձեռքը մնաց, երբ Խոսրով Պարթէզ Հայաստանի մեծագոյն մասը Հռոմէականաց թողուց։ Թովմ. Արծրունի կ'ըսէ թէ Արաբացիք՝ Տամէր, Բւնայ և Զարահայտն գաւառները Պարսկահայքէն բաժնած էին, մինչև որ Գուրգէն, Գաղպիկն եղբայրը, գտնեց անոնց ձեռքէն (իր 905ին) նորէն առաւ (Թովմ. Արծր. 252, 259, 262)։ Հմմտ. Խնձիկ. ՀՀ. 157։

Այս նահանգին այն մասն, որուն մէջն էին շէր Զարաւանդ գաւառները, հիւսնակալոման ահմամակից երկրին հետ մէկուեց՝ Բ. եւ Ժ. գաւառն Ռոտակը՝ անուանը մեր գիմնը կ'ըսէ, ինչպէս յաւերդ տեղերը կը ցուցնեն։ Վեանդ էջ 134 Գաղպիկ Թառնաւանէ զայով՝ «սպաստակ սիւնը զիտղմանը Արաքատական աշխարհին, ի Զարահայտ գաւառ, ի Ռոտակ (ձեռագիրն)՝ Բուտակ, սպասգիրն՝ Բուտակ» եւ ի Զիգուայ (սպասեւ տպագիրն, իսկ ձեռագիրն՝ Զիգուայ), ի Տասուկ, ի Գաղմակ (= Գանձակ), ի Երմի (= Ռերմի), ի Սարենապատ եւ յայլ եւս մերձակայ գաւառն, ի Եովհ. կիթ. էջ 88 Սմբատ Սկիշին զեմ. քայեց «մինչև ի գաւառն Ռոտակա մերձ յԱրաքատական»։ էջ 134 «առ ստորոտով աշխարհէն կորուսաց եւ Ռոտակն եւ Արաքատական», էջ 158 «Երմային զհարաւային (!) կողմմբ Ռոտակաց գաւառն ի Հեր եւ ի Սարակա, եւ անտի ի քաղաք Արաքատականին» էջ 178 «յուրի անկախ զնալ զիտղմանից Հերայ եւ Զարահայտ գաւառ ի նահանգս Ռոտակաց»։ Եովհ. կիթ. էջ 53 կը յիշէ նաեւ Ռոտակաց եպիսկոպոս մը։

Բ. Վաղարշի նահանգը.

Ուշերորդ նահանգն է Վաղարշի նահանգը՝ Պարսկահայք հիւսնակալովը իսկ. 29, «ի մոյց Պարսկահայք եւ առ երկ կործէրց» իսկ. 32, իսկ. 608։ Ըստ Խնձիկեանի, նիպերին եւս Վաղարշական անուը Բասորոքէն ձեռով Մարգարէի թով կը գտնուի արգէն. վերն էջ 294 բուսածներուն համեմատ՝ ստույգ չէ Վաղարշական եւ Բասորոքէն։

¹ Տե՛ս վերն էջ 299 ա։

² Պարսկական «պարսկէն Արաքատականի, որ մօտ ի Հայս Եջնի», եւ Հեր ու Զարահայտ գաւառներուն ոյրունին Հայաստան միաձմեռնել, այլ Հեր գաւառն նը արտէլ զի զը գաղաթիւն են. Գարպ. էջ 487—89։

³ Ասոր այլ ընթերցումները Եովհ. կիթ. ի թով՝ Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ, «rōtak» հին պարս. rauta «գետ»։

⁴ Ռուսից ընթերցումները, Tasoudj նիպերի Nouvelles carte générale-ին զայ, Tesoudj նիպերի Ritter Erdkunde-ին համար պատարասած քարտէղին զայ, Tasuj Khanikով թով Map of Adberbeian ZAE. 14, 1863, Tasuj Լինի թով, իսկ Խնձիկեանի թով՝ Երմ. էջ 250 «Թեսույ»։

ՔԵՃԱՎ անուններուն նոյն բլլալը։ Եթէ այս մեծ ու կորեւոր նահանգը, որուն գաւառները սուկայ կը յիշուին, Մարգարէն առնէ իսկ այս անուը կրէր, այն ստուն հայ հնագոյն մասնապարսկեան մէջ ալ այս անուան հանդիպուը էինք, բայց կը տեսնենք որ անուան Փաւստոս, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Վաղար պատմագիրներուն ծանօթ չէ։ Խորենացին է առաջին անգամ Վաղարշական նահանգը յիշողն, այն ալ՝ մէկ անգամ միայն։ Ենանագոյն պատմագիրը (Վեանդ՝ Բ. Գարէն, Թովմ. Արծր. եւ Եովհ. կիթ. Ժ. Գարէն, եւն) շատ յաճախ կը յիշեն՝ այս նահանգը, յատկապէս՝ Արծրունեաց Վաղարշականի իշխանութեան ծագելէն՝ ետքը, վերն էջ 302բ արդէն ըսինք թէ Սերէսս ալ (էջ 45) այս նահանգին անուը կու տայ, բայց ոչ թէ պարագայէն Վաղարշական ըսելով, այլ՝ «կողմն Վաղարշական Գեղին» (անս վերն էջ 28)։ Իբր արաբները Սերէսս կըր զինքն տպաւէտ, եթէ պարզ Վաղարշական անուը սովորական ու գործածական եղած ըլլար։ Եթէ ոչ, այն առնն ընդունուը ենք որ նահանգն իր անունն այս գեղէն առած է։ Բայց հարկ է որ այս անունն է. Գարէն ընդհանուր գործածութեան ունեցած ըլլայ, վասն զի ոչ միայն Բ. Գարէն Վեանդ պատմագիրն՝ սովորական գործածածն է, այլ նաեւ արաբացի պատմագրաց։

Վաղարշականը կը վերաբերէր Արաքատիկ եւ Տիգրանի տէրութեան, եւ 297ի եւ 363ի զանաւորութեանց արաւմաբութիւններն այս երկրին հետ գործ չունեցան։ Փաւստոս էջ 160 յատկապէս չի յիշեր այս երկրին կենդրոնական երկրներէն ըլլալը, երբ հայ. երկրներու Արշակ Թաւադուն բաժնուելուն վրայ կը խօսի՝ 387ին՝ Հայաստանի բաժնամանն առնել՝ Վաղարշական Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ եւ նոյնպէս մնաց նաեւ 591ին։ Թովմ. Արծրունց (էջ 252) համեմատ՝ Արաքատիկ 693ին նախնական քաղաքը եւ 737ին Գողթն գաւառը Վաղարշականէն հանգեցին, ի 902ին Նախնական քաղաքը Սինեաց հետ միացուեցաւ։⁵

¹ Իբր. 140՝ «նշք նախարարս Վաղարշականին»։ Այս անուը կոչ նաեւ առ Սահակ Թովմանի մէջ ալ (Իբր. 284)։ Իր սակայն յետադարձ ժամանակ է։

² «Վաղարշական աշխարհ»։ Վեանդ 11, 23, 28, 119, «Գաւառը Վաղարշականին Վեանդ 134, «Վաղարշական նահանգը» Եովհ. կիթ. 68 եւն։ Արաբներէն՝ Balasfurranj Baladurt 194, 195, 199, 200 եւն, աւելի ուրիշ՝ Bal-Basfurjan Yaqut 1, 824.

³ Իբր 908է սկսեալ՝ Թաւադունութիւն Գաղպիկ տակ Թովմ. Արծր. 285, Brosset, Collection 1, 229 ծան.։ Գաւառները կը թուէ Թովմ. Արծր. էջ 251—252։

⁴ Հնո գիմանը նկատողութեան չեմ ունեւր Գ. Խորենացին, որուն ժամանակը զեւ վիճել է։ Եթէ Ձ. Գարէն է, ինչպէս ինչ կ'ըսէր, այն առնն այս անուան գործածութեան պիտէր նոյն զարուն կիթիլը, եւ այս պարագային մէկ միկիկէ կը մնայ թէ ինչու Սերէսս նոյն անուան տեղ չըրէն քաղաքութիւն մը կը գործածէ։

⁵ Թուականին համար անս Brosset, Collection d'Historiens arm. 1, 203—204 ծան.։

⁶ Հմմտ. Brosset արմ 1, 200, 201 ծան. 1. 229 ծան., Brosset, Histoire de la Sionnie էջ 115, Խնձիկ. ՀՀ. 157։

էջ 166 Սիսական տոհմին վրայ՝, իսկ Ժ—ԺԲ. դա-
րուց մէկայ պատմագիրներն, թէ՛ չէ այս երկիրը յի-
շն, միայն Սիւնեաց վրայ կը խօսին եւ ոչ՝ Սիսա-
կանի։ Մոգո. զառանգութեան աղբիւրն այս մեր այս նա-
հապար Սիւնիք (էջ 141, 256, առէ՛ Սիւնիքի 256)
կ'անուանե եւ Սիսական բռնիւ իշխանական տոհ-
մը հասկերցած պիտի ըլլայ (էջ 175 "Սիսականացն
գաւառ.", այնպէս որ "Սիսական Սիսական աշխար-
հին" բացատրութիւնը (էջ 141) պէտք է Սիսա-
կանաց աշխարհին իշխանը հասկերցալ՝, բայց այս
բացատրութիւնն, որ կրնայ "Սիսական աշխարհին
իշխանը" ալ հասկերցուի, կը ջուլցնէ, թէ Բնչպէս
Սիսականը՝ տոհմանունն երկրանունն կրնար ըլլալ
եւ եղած է։ Եւ ոչ իսկ Սիւնեաց յետնապոյն պատ-
մագիրը՝ Սո. Օրբէլեան (իբր 1300ին)՝ Սիսականը
կը գործածէ (բայ ի Սիւնիքէ 1, 56, 57, 58 եւն)
լոկ իբր երկրանուն ("Սիսական կողմն", "գաւառն
Սիսական", "աշխարհն Սիսական", 1, 94—95,
"Սիսական աշխարհն" 58 եւն), այլ շատ անգամ
նաեւ իբր տոհմանունն (սեւ). "Սիսականաց", 1,
54. "աղբն Սիսական", 1, 50, "Սիսական տոհմ",
54, "Սիսական ցեղ", 63, "տոհմ Սիսականաց",
99), այնպէս որ անոր քով Սիսական գաղութարն
ընդ մէջ տոհմանունն եւ երկրանունն ("աշխարհն
Սիսական", "Սիսական տոհմն այս աշխարհն կամ
այս Սիսական աշխարհն", կը տատանին. Գիտնա-
կաններն այժմ Սիսական անունը "աշխարհ Սիսա-
կայ" կամ Սիւնեաց իմաստով կը գործածեն. այս-
պէս Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իւր՝ այս նահանգին վրայ
գրած կաթողական երկն անուանած է "Սիսական",
ստեղծագործիւն Սիւնեաց աշխարհի (վնեւտ.
1898)։

Ըստ այսմ՝ Սիւնիք է երկիրն ընկի անունը,
իսկ Սիսական սկզբնաբար Սիւնեաց մէկ իշխող
տոհմին պարսկերէն անունը։ Պարսկերէնը տոհմին
անուամբն երկիրն ալ կոչած են։ Ինչպէս բարեք,
անունն կ'ենթադրէ միջին պոռ. *Sisakan մը, որ
կրնայ թերեւս Sis (Տիսպոն Ses?) մը յառաջ
եկած ըլլալ՝ վրան -ական (սեւ վարը Հոծ. Ե.)
մասնիկն աւելնալով (Տիսն. Արդարապէս —
պահլ. Aturpātakan Aturpāt-է "Ատրպատան" եւ
այս պարագային "Սիսանն կամ "սիսական", եր-
կիր կը նշանակէր. Բայց որովհետեւ Սիսական նախ
տոհմանունն է, ուստի հաւանական է որ Սիս-ի յա-
տուկ անունն մը եւ —ն մասնիկէն (Horn, Np.
Schriftsprache S. 176) կազմուած հայաբնուա-
կան անուն է՝ ըլլայ եւ "Սիսական", Սիսակի ցեղն
նշանակէ։ Այս պարագային խորենացույ (էջ 28)
Սիսական ցեղը Սիսակ անունով նախնին մը հա-
մարիւր՝ լեզուի տեսակետէ հիմն ունի, Թեպէտ եւ
այս նախնին առաւելական է եւ խորենացին Սի-
սական անունէն մզուած կ'երեւայ՝ Սիսակ մը են-
թադրելու։ Վասն զի Մովսէս տոհմանուններէ

1 Բայց ըստ ինձինք. ՀՀ. 230 նաեւ անգամ մը "Սի-
սական կողմնաց", վրայ։

2 Միեւն Մառզի 34, 36 Սիսական կ'անուանէ, բայց
ըստ խոր. 78, 80։

3 "ՅԱՐԱՆԵԱՆ ԵՄՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՄՈՒՄ
Սիսական աշխարհին, ընդ որ յաւե՛ծ սլաքի եղին
Սիւնիքն։"

մզուելով նախնիներ գտնելու մէջ շատ ծար-
տար է։

Սիւնիք նահանգն՝ Արտաշէսի օրերէն սկսեալ
Հայաստանի կը վերաբերէր (սեւն էջ 294ա) եւ
Հայաստանի մաս ալ մնաց, մինչեւ որ Բերսատոն
ետըր 571ին՝ իւր վաճան իշխանին բաժանեցով՝
մարզպանին իշխանութեան տակ գտնուող պարս-
կական Հայաստանէն բաժնուեցաւ եւ ուղղակի
Ատրպատականի վարչութեան տակ գրուեցաւ։
Արաբացուց յարակմանն ասան՝ նորէն Հայաս-
տանի անցաւ (Սեբ. 152, վերն էջ 300ա)։

Ժ. Արցաթի (Իմ Արց-ի) նահանգը։

Տասներորդ նահանգն է Արցաթի կամ Արց-ի
"Երբ կալով Սիւնեաց, ԽԱՍ. 29, 33, ԽԱՍ. 609.
Առաջին անգամ Փաւստոս (էջ 159 "գաւառն
Արմախայ", էջ 210 "Երկիրն Արմախայ") կը յիշէ
այս նահանգը պատմելով որ Արմախ մասնակից էր
այլ եւ այլ գաւառներուն Արշակ Թագաւորէն ել-
լելուն, եւ վերջէն Մուշեղ զայն նորէն Պապայ իշ-
խանութեանը հպատակեցուց։ Այս երկիրն նախնա-
բար Աղուանից մասն էր. վերջէն Հայերը զայն ա-
ռին. Բերսատոն ետըր Դ. զարուն առաւել կիսուն
գեւ Հայոց անւ. քն էր եւ 387ին նորէն Աղուանից
անցնելով՝ անոց ձեռքը մնաց։ Այս պատճառաւ
ալ Փաւստոսէն ետըր հայ մատենագրութեան մէջ
ալ գերմը չի կատարէր. Եղիշէ՝ գեւ երեք անգամ
կը յիշէ, իսկ Կորին, Ագաւանդեղոյն, Պաղար եւ
Մովսէս խոր. չեն յիշեր. Բնական է որ Աղուանից
յետնապոյն պատմագիրը ստեղծ կը յիշէ (Մ. Կա-
ղանկատուան էջ 72 "աշխարհն Արցաթայ", էջ 73
"Արցաթայն գաւառն", էջ 107 Արցաթայնա-
ւառն, եւն)։ Միտ գնելու է որ Փաւստոս Կողմէ
եւ Հարանդ գաւառներն, զոր յետնապոյն աշխար-
հագրութիւնը Արցաթայն կու տայ (ԽԱՍ. 33, ԽԱՍ. 609),
Արցաթին կը բաժնէ՝ Հարանդը "ի կողմանս
Աղուանից ի սահմանս Հայոցն" կը գնէ եւ Կողմէր
յետնապոյն Ռոսի նահանգին այն գաւառներուն
մէջ կը գտնէ (էջ 210), զորոնք Աղուանք թէ եւ
Հայոցմե ասած էին, բայց ստիպուած էին նորէն
Պապայ (367—374) եւ գարաբեք։

Փաւստոսի "բերին ի գաւառն իւրեանց (այս-
նիքն ի Հարանդ)" ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս
Հայոցն ի Հարանդ ի գետնն որ անուանեալ կոչի
Ամարազ", ետըր՝ Մ. Նախնայի այդպէս կը շըլէ՝
"բերելով ի Փոքր Սիւնիս, Թարեցին յԱմարաս
աւանին" (սակէ՛ Ասողիկ էջ 65 եւ այլը, սեւ ինձինք.
ՀՀ. էջ 306), Ասիէ՛ Նախնի որ Արցաթին Հա-
րանդ գաւառը, զոր խոր. աշխարհագրութիւնը
"միտ Հարանդ" կ'անուանէ՝ Սիւնեաց Հարանդ

1 Սոր հետ 462ին Պարսից անցաւ՝ Եղիշ. 154, Մար-
թար Երանէ. 118։

2 Եւ 72 Յոսիք, Կորեք, Արցաթ, Աղուանք եւ
աշխարհն իսպառուց, էջ 97 խաղալ, Յոսիք, Արցաթ,
էջ 99 Արցաթ մայրին։ Երբ էլ 72 Արցաթ Աղուանքն
կը զանազանուի, հոս ինչպիսի երկու երկրներուն աշխար-
հագրական տարբերութեան վրայ է, եւ ոչ թէ անոց
քաղաքական յարաբերութեան վրայ։

3 Վարդան էլ 414 Ամարասն Ռոսի մէջ կը գնէ,
բայց ոչ իրաւամբ։

գաւառէն զանազանելով, Մովսէսէն եւ անէի քաղաղ մասնազգրեմբէն «Փղեր-Սիւնիք» անուանուած է՝ — Անուան ծագումն ու իմաստը միտն է:

ԺԱ. Փայտախորան նահանգը:

Մետաքսաներորդ նահանգն է «Փայտախորան» [Փայտախարան] քաղաքով որ առ եղբրն կարսից, ի մասաւ՝ Երասխայ, ԽԱՍ. 29. «Փայտախարան յեղեց կայ Ռախյ առ Երասխա» ԽԱՎ. 609: Փայտախարան իբր քաղաքի անուն (արար. Bailaqan) փառառուէ սկեւալ շատ անգամ գործածուած է, այսպէս՝ փառաւ. 210, Ի. քաթ. 628, Ղազ. 182 («Փայտախարան քաղաք»), Եղիշէ 67, 73, Խոսիք. 189, 192 («քաղաք փայտախարան»); Խորենացին ալ երբ էլ 190 միայն փայտախարան կ'ըսէ, նմանապէս քաղաքը հասկերալու ենք. Սեբեոսի էլ 23 եւ 32 փայտախարանը կ'ըսուի թէ քաղաքն ըլլալ եւ թէ նահանգը. իսկ էլ 26 յիշուածը՝ յայտնապէս քաղաքն է («Փայտախարան քաղաք»); Ռատի փայտախարանն իբր նահանգանուն ապահովապէս առաջին անգամ Աշխարհագրութեան մէջ եւ Ը. դարուն Ղեւոնդի քով՝ («Աշխարհն Փայտախարան») գործածուած է եւ յայտնապէս յառաջ եկած է փայտախարան քաղաքանունն, որ առկա ընդարձակելով ու հանգանակուն եղած է: Եւստակիոսի երկին ուրիշ անուն մ'ունէր, այսինքն կառչտ (նաեւ՝ կառչտ, կառչտ կամ կառչտ գրուած) կամ աշխարհն կառչտը կը կոչուէր, ինչպէս յայտնապէս կը հարկադրենք հայ մասնագիրը, որ իրաւամբ

ի որովհետեւ «Փոս Լորանդը մէջէն Աղաթի մաս եր, առաք ինչիմ. 22. 301-303 Փղեր-Սիւնիքը՝ Արցախ նահանգին մէջ յետագայն անուել կը համարէ: Նորադէտ ժամանակներս այս նահանգը Խալիսիս (Χαλιδίσις) կոչու. Պորփ. de cerim. էր 687) կը կոչուէ. ինչիմ. աղ. 304: Ղարաբ. Աշխ. 414 Փղեր-Սիւնիքը (Յաթիւն. ժամբն. հետ) Սիւնեաց տեղ կը գործածէ եւ Մեծ-Սիւնիքն է կը զանաչանէ:

«Սիւնեացն այստեղ (նշպէս նաեւ ուրիշ տեղեր ըստ անկէ) տեղադր եւ անկէն կը խորանայ «Փայտախարան կարսից ծովուն եղեցը» Երասի գետին որտե՛րտե՛ղուն: Հոս խորաց Երասխայ ծով խափակուած փոյն է: Երասիս կուրի հետ կը խառնուի («Խառնում Երասխայ ի կուր գետ») Աղաթիցը հարաւորապէս ԽԱՎ. 608 եւ կը թափուի կարսից ծովը («Կ հարաւ Երասխայն կարսից ծով»): Հայաստանի ամենէն արեւելեան մասին մէջ ԽԱՎ. 606, Նմանապէս ԽԱՎ. 592, 18 Խորենացի (կարսից ծովը) մտնելուն, թափուելուն («մուտն») փոյն է, իսկ անոր առջ. 12 — ԽԱՎ. 11 տալ 2 վարէն՝ Երասիս եւ կուր իբրեւնէն փոյն է ինչպիսի: Սարգստին (6. 500, 501) համամաս՝ Կիրաս, Ըստ Ե. 501՝ անոր մասն նաեւ Երասիս ծով կը թափեն: Ըմուն. Պղոսաւ. Պոմպ. ք. 34, Ապպիանոս Mitth. ք. 103, Պաղատ. էջ. 928, 932, 935, ինչիմ. Ընթառ. 1, 119: «Գ Եւանդ. 101 «Ելանին ընդ աշխարհն Հանաղ եւ ընդ պահանջն ճարտ (Գերբերն) ընդ երկրին Մաղաթաց, ապառաւկենի յայտնա՛ն Փայտախարան, այնպէս ընդ գետն Երասիս յերկրն կարսից, աւերելն զԵրասխա (Արգելի) եւ զԳաւառն զԼորանայն» (եւ Երբք գաւառ որ ըստ իմար. Աշխարհագրութեան Փայտախարանի կը վերաբերին): Ըստ այսմ՝ Փայտախարան գէթ ըստ մասնէ Երասխայ հիւսիսակողմն է:

Կասպեան ազգը՝ օտար, ոչ-հայ ազգաց կարգէն կը համարեն: Փառառու էլ 160 կարսից աշխարհին Արշակ թագաւորին բաժնուիլը կամ ապստամբիլը կը պատմէ. այս տեղոյն համապատասխան տեղը էլ 210, ուր այս աշխարհին Մուշեղի ձեռագը նորէն նուաճուիլը կ'աւանդէ, զիսկն վերնադիրն է «Եւստակիոս կարսից», իսկ ընդգրկը կը խօսի Պարսից վրայ. յամենայն դէպս հոս Պարսիկները չեն կրնար հաւելցուած ըլլալ: Հինոյ ինչորէ թէ Պարսից Կ. Բ. Ի. սրբազնիւր կամ ուղղորուէ, թէ ուղղափոյն է Կ. Բ. Ի. Neumannի այն արարիւտ ենթագործիւնը (Hermes 19, 174), թէ փառառուի էլ 210 Պարսի անուս. նաճնելովը հասկերալու է Սարգստին (Ե. 508) յիշած Սնրոսու բուռածները, այսինքն այլուստ գրեթէ անձնօթի Պարսիկացոց ժողովուրդը: Սարգստն այստեղ կարսից ծովու կողմը գտնուող հետեւեալ ազգերը կը թուէ «Աղաւնը, Հայը, Գեղացիք, Կառաւասիք, Ամարդասիք, Ռուսցիք, Աշարիկացիք եւ Պարսիկացիք». բայց վերջիններս մէյ մ'ալ չեն յիշեր, եւ ոչ իսկ կասպից ծովու կողմեր բնակող ազգերը (Վերկանք, Ամարդացիք, Անարիկացիք, Կառաւասիք, Աղաւնացիք, Կապար, եւ Ռուսցիք) նորէն թուած ասանն, ինչպէս զԼ. 514, վասն զի Պարսիկացոց անշնանակ ազգը՝ Անարիկացոց տնուան սակ ամբողջած է, որոնց քով կը բնակին Պարսիկացիք: Արդ բոլորովն անհասանալիս է որ Պարսիկացոց նոյն միջնոյններն անհետացած ազգին վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլալ փառառու, որ զուրկ էր հնոց իրաց հմտութենէն եւ անհիմն կերպով անգամ ար կասկածի ենթարկուէր, իբր թէ Պաղատնու իրեն ծանօթ եղած ըլլալ: Եթէ փառառու Պարսիկացոց վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլար, զանաւոր իշխած միջնոյն կերպով մը պէտք էր որ զանաւոր կառաւասոց հետ յարաբերութիւն մէջ գնէր ու Պարսի անուան բացաւորութիւն մը տար, զոր իւր ամեն ընթերցողները Պարսիկէ կամ Պարսիկաստան բժռանէն ստիպուած էին, որպէս զի այս սխալ բժռումն մէջ չէինային: Ռատիի կը կարծեմ թէ փառառուի բնագրին մէջ էլ 210 Պարսի վերկան մըն է, զոր կառչտ պէտք է ուղղել: Ինչ անուն ալ փառառու հոս գրած ըլլայ, իւր գրածովը միայն այն ազգը կրնար հասկերհիւ ուղել, զոր էլ 160 կարսից կ'անուանէ եւ զոր էլ 210 վերնագրոյն մէջ ալ ուղիղ կերպով «կասպը» կը ներկայանէ: Ռատիի կըր փառառուի էլ 210 «Խորենացիք զվերին մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից եւ ի փայտախարան քաղաքէ, կ'ըսէ, ստով կը վկայէ որ փայտախարան մայրաքաղաքն էր (Պարսիցով իմացովն) կասպից աշխարհին այն մասին, եւ Հայոց կը վերաբերէր: Այս բուռածին հետ միասին է Աղաթ. 628 «մինչ ի սահմանն կասպից, ի փայտախարան քաղաք արցալուսի՛նն կասպից, եւ Աղաթ. 116 «գայ հասանէ ի փայտախարան» յայտնա՛ն կասպից», իսկ մեկուս տեղերն ուր չէ իշխուիլ փայտախարան, կ'իմացանն թէ Հայոց բժռումնաւոր համամաս՝ կասպից բնակավայրն էր Երասխայ ամենէն վարի կողմը. հմտ. Աղաթ.

«Աղաթիկ աղբիւրն ունի լիկ «հհա» ի փայտախարան, եւ կամ ընդ Աղաւան անցանէ ի Վերին Մեր. 92:

էջ 31 "Աղուանք, Լիկինք՝ եւ Քիւպք՝, Կասպք եւ այլք. (= 'Αλβανοί, Λιγυνοί, Σελβανοί', *Κασσιπται* καὶ ἄλλοι. յուն. Աղաթք. էջ 9, 75). Խորենոսցի 131 Գեղմանց լեռին բնակիչներն ու "ծովե-գիւրդայք եւ այլք եւս քան քսոսա, նաեւ Կասբից երկիրն". իսկ 592 "Արքան աշխարհ, Մարք, Դեկիք, Դիւլք եւ Կասքք մինչեւ ի մուտս Երասի գետոյ, (բառ այսմ հոս Կասքք՝ Երասիայ Տարաւա-կաղք)։ Ատնք եւն հայ Կասպք, որոնցմէ ոչ միայն Կասպից ծովը (հայ. "Կասբիական ծով" իսր. 189, 589, 590, "Կասբից ծով" անգլ. 592 եւն) իւր անունն առած է (արդէն Հերոդոտոսի քով), այլ նաեւ Կասպք (Caspiane) երկիրը, որ բառ Սարաբոնի Աղուանից երկիրն կը վերաբերէր. այս այն երկիրն է, զոր բառ Սարաբոնի գլ. 528 Արտաշէս եւ Ջարխազրիս Մարբէն առին եւ Հայոց պետութեան հետ միացուցին։ Եթէ է Պոնդէոսի ա-տենն Աղուանից կը վերաբերէր, այն առեւն պէտք է որ վերջինս Հայոց անցած ըլլայ, վասն զի բառ փաւստոսի 160 Արշակին գրծող հայ գաւառնե-րուն կարգէն էր։ Եթէ իրապէս Արշակին ձեռքին տակ նուաճուած է (Փաւստ. 210), այն առեւն Հայաստանի բաժանման միջոցին՝ 387ին Պարսից իրկած է։ 571ին Սիւնեացի աշխարհչին զիւստը Դեռնէն փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ. այս քաղաքն ալ Արարատական շահանդական Տարխարանին անցաւ (էջ 223ա)։ Կասանք վերջէն փայտակարան մայրաքաղաքին անուամբ կ'առեւ-ցուէ. Խորենոսցի աշխարհաբանութիւնը զայն Արա-պատական մաս կը համարէ (Իսկ. 609)։

Փայտակարան անունը հայկական կը հնչէ, բայց հայերէնով չէ մեկնուիր, վասն զի հայ. փայտ եւ կտրւ իմաստ չեն տար։ Ցարակոյս չկայ որ ծագուիք հայկական չէ (կասպեան է)։ Արա-բացիք անունն աղաւաղելով՝ Balāqan՝ ձեռք տուին անոր։

Փայտակարանը Տփլիսի հետ նոյնաբանութեան սխալ ըլլալը (Թովմ. Արծր. 173) տես Ինձինձ. ՀՀ. 327 եւ շար.։

1 Rursus ab Albaniae confinio tota montium fronte gentes Silvorum feras et infra Lubiencorum (Lupeniurum), mox Diduri et Sodii. Plinius NH. 6, 10, 11 (29-3) (Գարնաւալ Աղուանից աշխարհէն լեռանց ամբողջ երկայնութեամբ ճգապք եւ վարք Լիւնաց վայրերն ապերը, Գիւրիւրացիք եւ Սոդիացիք)։

2 Սարաբոն գլ. 502 "Աղուաններուն եւ Կասպիաններն, որ իւր ստաւը առած է ի Կասպից, ուստի ծովն ալ կը կոչուի. այս ազգը հիմայ միջին է, և վերջին ձիւսն չէ. ստեա K. J. Neumann: Hermes 19, 172. Բառ Կիւրիսի (Alte Geogr. էջ 383) Կասպիցիցիք կը բնակէին "Կուրի եւ Երասի-կայ բերաններուն դաշտին վայր՝ ծովուն եկեղեր, որ արեւ-մուտքէն դիւրաւանային էր երթնելիութեանց։ Հմմտ. Պլինիոս NH. 6, 13, 15 (39) "Կուրէն Կասպիական ծովը սկսաւ կոչուիլ. Կասպք կը բնակէին" 6, 28, 114 "Մարք արեւելքէն ունին զԿասպք եւ Պարթիական, Պարսի. 6, 2, 5 "Մարք արեւմուտքից դէպ ի Հայաստան Կուրն Կասպք, որոնց տանն է Մարտիանը՝ ամբողջ Ասորեստանի երկայ-նութեամբը։

3 Անուն քաղաքին՝ Balāduri 194. Քաղաքն էր ընդ մէջ Կուրի եւ Երասիայ ըստ Ibn Chnādābehի ed. de Goeje 175, 1։

ԺԻ. Ուրթ Նահնիլէ։

Երկրաստանները նահանգն է աշխարհս "Աւաւայ(ւ)ց որ աւա Աղուանիք եւ Կուր գետով" իսկ. 29. "Ուրթ աւ. մոյից կայ Երասիայ ընդ մէջ Աղաւախ եւ Կուր գետոյ"։ իսկ. 610. Ուրթ ա-նունը փաւստոսէ սկսեալ (էջ 210) հայ. մասեանե-գրութեան մէջ գործածական է, Հայ լեզուի ձայ-նական օրինակ համեմատ այս անունը հնագոյն (նախաբրիտանիական) Ուրթ (Uti) կամ Oiti == Oti՝ ձեռն մին է, Կուր՝ նկատարութեան աւանդով ըստ Capotes (Պլինիոս) == հայ. Կապոյտ, յն. Ի-ո-շարդնի (Սարաբոն) == հայ. Գուրգուր՝ գաւառանաց քով *Otia կամ *Otene ձեռով գտնուիւ էինք. եւ այս անունը քիչ մը տարբեր՝ Otene ձեռով կը գտնուիք Պլինիոսի քով (NH. 6, 13, 16 [42]), որ հայկական այս երկիրն Երասիով Արարատակա-նէն բաժնուած է՝ Կրսէ, եւ Պարթևոսի քով (5, 12, 4 էջ 938), որ Otene Կուրի կողմեր կը գնէ, ուր որ էր իրապէս Ուսի, այնպէս որ հայ. Ուսի եւ յուն. -լու. Otene անունաց նոյն ըլլալուն հիմայ ա-մենեկին տարակոյս չի մնար։ Սարաբոն Otene ա-նունը չի յիշէր, բայց ասոր տեղ կը յիշէ Uitia անունով երկիրը, որ կը նոյնացուի Otene-Ուսիի հետ։ Սարաբոն այս երկիրը զիրք մասնանիչ չ'ընէր, այլ լոկ (Թեոփանէսի հետեւելով) անոր բնակիչներն՝ Ուսեցիները (Ուսիացիք ձեռով) կը յիշէ (c. 508) Կասպից ծովուն բնակչաց մէջ՝ ընդ մէջ Ամարգացաց եւ Անարիկացոց (Աղուանք, Հայք, Գեղարցիք, Կապուսացիք, Ամարիկացիք, Ուիւտո [Ուիտացիք], Անարիկացիք եւ Պարիկացիք) եւ գլ. 514 Կասպեանց քով (Արիկանք, Ամարիկացիք, Անարիկացիք, Կապուսացիք, Աղուանք, Կասպք եւ Ուիւտո) եւ գլ. 508 եւ 531 Կրսէ թէ Անիկացիք Ստրաբոնու երկիրն մէջ ամառը քաղաք մը կա-ռուցին եւ մասամբ հոս եւ մասամբ ալ Հայոց եւն

1 Հմմտ. Սարաբոն 528 "Շալալէն (Ուսի նահան-գին մէջ գաւառը) կից եր Աղուանիք եւ Կուր գետին"։

2 Արաբ. Uđ (Baladuri) 204, Ibn al Fakih 293) Կեն-թաղքի միջին պար. *Uđ կամ *Ot մը։

3 Պարթևոսցի փաւստոսի Հայերք տար 0 տասնի դիմաց կը գնեն - կամ ոչ - կը մնայ նաեւ պատմական Տարսեղին մէջ, իսկ ոչ կը մնայ միայն միջին փոքին մէջ (Կապուսոյ), իսկ ոչ-միջին փոքին մէջ կ'ըլլայ աւ (Գու-րգուր). տես իմ Chronologie der arm. Vokalgasetze էջ 150։

4 "Արարատական Հայաստանը Ուսեան երկրէն կը բաժնուի Երասիով և Դուրսի եւ Կուր, քանի որ Ուսի Երասիայ հիւսիսարևելքէն էր, իսկ Արարատական հարաւ-անդուք, միայն ազգայն չի գիտցուի. Իր թէ Ուսի գետը ի հիւ-սիս մինչեւ Երասի տարածուած է երեք ր։

5 "Կուրի քովն են Սփարաջիք եւ Սիտիադիք ի Զմու-Ստեմ. Բիւզանդացիք. Ուրթի մասն Հայաստանն կուտ-գրաստու Պարթևոսի անանց իր պրքին վրէժն էր թէ Հայոցը Բակուր թէ ազգաւ իր (իր 112ին յետ մը)։ Արարատու եւ Հայոց Ուսի երկիրն կողմեր կը գտնուէր, նոյն հեղե-նակ Բ. զգրքն մէջ կը յիշէ այս ազգերը, "Կուրի քով Սփարաջիք եւ Ուսիցիք կը բնակէին, որ Հայաստանի մեծ մասն են, 8 եւ նաեւ 6. Սփարաջիք (Կուր գետին մերձաւորը եւ "Կուր գետին քովերը) անուանուած են Նոյնի պե-տե-րիս Կապուսացիք. Ա. եւս. "Սիւթիկոյ, եւն "Կուր Երասի-նայն Արաւսի եւ յԱղուանս եւ յԱւսի եւ ի Սիւթիկոյ, 8 եւ վերջէն 57 Եւս. 1։

մէկայ կողմը բնակեցան: Արի բաւական չէ Ռիտայի գիւղը ծղոյն որոշելու, եւ որչափ ալ կարծես այդ երկրի նորախոյ Տիւսիսակոյմը եւ լճերէ զուրկտեղ մը փնտռել, սակայն չենք կրնար սպասելութեամբ ըսել թէ Տին եր, ուր Ստենե-Ռատն Պլինիոսի, Պապմասի եւ Հայոց քով փնտռուելու ենք: Ռիտաւ Հայոց մաս չի Տարաբոյր, ինչպէս որ Ստենե կը Տարաբոյր, եւ ըստ մայրի ալ. քանի որ կ'երեւայ թէ սկզբնական *Vili կամ *Uiti որ կ'ենթադրէ, ոչ պատմական չոյ. Ռատի, ոչ ալ նախապատմական *Oti կամ *Oiti (== յետ) Տետ կը Տամաւայնի, այնպէս որ շատ խնդրական կը քնայ թէ Ստարաբոյր Ռիտայի մէջ չոյ. Ռատի նաճանգը տեսնելու ենք:

Հնոց տառն սակաւ տեղեկութիւնները չեն ներք որ ուղղակի իմանալու թէ Տին տառններն Ռտնէն ինչ տարածութիւն ունեն. արդեօք եօթն գաւառէ բաղկացեալ յետմագոյն Ռատի նաճանգին կը Տամաւայտախանէր, թէ միայն այն գաւառին զոր Խորենացիք աշխարհագրութիւնը Ռատի առնչելու կը կոչէ. քանի որ այս տեղեկութիւնը Ռտնէն Տակաւայնէ (Հայաստանի ամենէն արդաւառեղ երկրներէն մին, Ստարաբոյր գլ. 78, 509, 511, 528) կը բաժնեն եւ այս երկու երկիրներուն իրարու Տետ կապ ունենալն ամենեւին չեն ակնարկեր, կրնանք ենթադրել, թէ է ցոյցընէ մէկ չխորենանք, թէ յառուի մնաց Ռտնէն էր Ռատի գաւառը: Այս գաւառն, ինչպէս նաեւ Զաւադէն ու մէկալ գաղտնի գաւառը թերեւս Արտաշէսի օրովը, բայց ամենէն ուշ Բրիտանոս յառաջ առաջին գարուն՝ Հայոց ահագած են (տե՛ս էջ 296ա): Արշակ թագաւորի օրովն ապաւտմանցան Ռատի գաւառները, որոնց մէջէն Գաւառն ուր յիշէ էջ 159 Գարգման, էջ 210 Ռատի, Զաւադէն եւ Գարգման գաւառները: Այս գաւառներն Արշակացի անշան, որոնց ձեռքերէն Մուշից քանոնք նորէն ետ առնոյ՝ Պապայ (367—374) Տիւսիսակոյմը՝ յառաջական պէս կուրը Հայոց եւ Արշակացի մէջ սահման որոշելով: Հայաստանի բաժանմանն առնէ 387ին Ռատի եւ Արշակացի գաւառները թէ եւ Արշակացի արուստը, բայց 462ին Արշակացի աշխարհին Տետ Գարսից անցան (Մարտիրոս, Երան. 118):

Հին Ժամանակներն այս երկրին մէկ կարեւոր տեղն էր Խաղիւղ գիւղը (Փարպ.) կամ քաղաքը (Արաթ. եւ Եղիւլ.) Արաթ. 37 կը յիշէ այս քաղաքը իրեն ձեռքը չոյ թագաւորաց (Ստատենեան Արտաշէր Ա. արքային տառնը, որ մեռաւ 242ին), երբ Ռատի գետ Հայոց ձեռքը, եր, եւ այս քաղաքը կը գնէ *Ուտի գաւառի. Եղիւլ էջ 57 (եւ անոր Տետեկոյմ Փարպ. 188 եւ Մ. Կապանկաւ. 87) Կանոննէ զայն՝ ձեռքը թագաւորաց Արտաշէր 450ին, երբ Ռատի Արշակացի կը վերաբերէր (387էն ի վեր) եւ կը գնէ զայն՝ «մեծ ի սահման Արաթ», կուր գետին անկողովը (Փարպ. 188—189 *յերկրին Արշակացի. 1) Բայց թէ այս քաղաքը բուն Ռատի գաւառին մէջն էր թէ Ռատի նաճանգին մէկ ուրիշ գաւառին, այս խօսքերէն սպասարժութեամբ չ'իմացուիր: Անեկի ուշ տառնի գլխաւոր

բաղադրէր Գարտաւ (ԽԱ.Վ. 610) Ռատի գաւառն մէջ Տերաբոյր գետին վայր, արաթ. Barda'a (Baladuri 194, 10) այժմ Barda. Այս քաղաքը Մ. Կապան. բաժանի Տամաւաւ (էջ 33 == 131 Տրա. Գարսի) Գարսից Պերսը (457—484) արքային Տրամանաթ: Արտաշէր Այս թագաւորն շինուցեալ եւ նոր Կերտապատ կոչուեցաւ: Եւ որովհետեւ Ռատի 387էն ետքն Արտաշէր կը վերաբերէր, ուստի ուղղել է Մ. Կապանկաւացոյ (Փ. Գարէն) էջ 243 եւ 259 բառը թէ Գարտաւ — յԱրտաշէր, եր, իսկ տարաբոյր է թուով. Արտաշէր (Փ. Գարէն) էջ 177 եւ 216 խօսքը թէ Գարտաւ եղած ըլլալ է գաւառն — կամ յաշարին — Գարգարացոյ: Արաբներն առաւ մէկ տեղեկութեան Տամաւայն Գարգարացիք (Γαργαρεῖς) Ամադրաներուն գրառիւնէն են, իսկ Թեոփանէս (անգ) կ'ըսէ թէ սկիւթական Գերգարիք եւ Լեկարիք ընդ մէջ Ամադրանց եւ Արտաշէր կը բնակին: Մովսէս Խորենացի էջ 78 (== Ատղիկ 35) կ'ըսէ թէ Գարգարացիք, Ռատաշիք, Գարգամաշիք: Եւ Խորենացիք Առա՞ն

էջ 37 այս գաւառն մէջ գնէլու ենք: Բայց եւ կ'ընէ Ինճիք. ՀՀ. 343 եւ Անեկալ Միթիթարեան Զարգ 184ին Տրամանաթ Հայաստանի աշխարհացոյցը: Պաթ. Առախուր Կաթիմի Երկրի աշխարհացոյցին վայր (Bronselet, Description, աշխարհացոյց 41) ընդ մէջ Զամաւայնի եւ Գարսարաշի յիշելու անուամբ տեղ մը կը գտնենք Փուսայ գետին վայր, որ մեր աշխարհացոյցներուն Zegam (Dzegan եւն) գետին կը Տամաւայտախանէ: Այս խաղիւղն շատ դեւաւ կրնայ չոյ խաղիւղին վայրան մեծ ըլլալ: Բարեւոյ գարեւաթ Մ. Լ. Բարեւոյ անուն գրքին մէջ (Բարեւ. 1895) էջ 421 Թարաբաշի խաղիւղն անուամբ կ'ընէ, որ գետն քաղաքի մը տեղակայ վայր, այս տեղաւ քաղաքը Տին խաղիւղն էր Տամաւի եւ իւր Արշակացի գաւառներէն (Ա. Արշակացի 1902) աշխարհացոյցին վայր կը գնէ Զեգամ գետին մօտեղը՝ այս գետին մէջ ալ Եղիւլն էլ 58 Լեկան գետը (Արաթ. Մ. Կապան. 88) գտնելով: Եղիւլ ծղոյն է այս, այն տառն խաղիւղն ու թէ Ռատի գաւառն մէջ կ'ընէր, այլ Ռատի նաճանգին մէջ եւ այս պարագային մէջ Ռատի գործածուած է Արաթ. թէ քով թէ Ռատի գաւառն եւ թէ Ռատի նաճանգը ցոյցընէր: Ըստ այսմ խաղիւղը իրական էր «մեծ ի սահման Արաթ», ինչպէս Եղիւլ. 57 (Մ. Կապան. 87) կ'ըսէ: Հմմտ. նաեւ Lobeau, Histoire du Bas Empire 8, 290, Կրան. 3:

1 Արաթ. նաեւ էջ 140 (== 214 Տրա. Գարսի) անուանաւ: Հմմտ. Պերսիոսի էջ 169 (== Պերսիոսի 338 Պ.), Պերս. թուղ էջ 140 (== 295 Պ.), Պերսիոսի թուղ էջ 142 (== 297 Պ.), Պերսիոսի թուղ էջ 148 (== Պերսիոսի թուղ էջ 307), ՀՀ. 68: Perozabab պարս. Tabari մէջ անուան Նոլդեկ, Tab. 123, Կրան. 3: Արաթ. կան ձեռքերէն թեմաւ Տամաւաւ Barð'a քաղաքը կուրաւ Առաջինէն (488—531) շինուած է (Baladuri էջ 194, 10, Barbier de Meynard, Dictionnaire géogr. 91), ըստ Մարտիրոսի Երան. 118 այս քաղաքը Գաւառն շինուած ըլլալու է Պերսիոսի անուամբ, բայց Baladuri (Ինչպէս նաեւ Yaqub) արտ. նկատարը բան մը չեն ըսեր: Bab Firuzabad անոցն էր ի յարձան (Արաթ. նաեւ), Baladuri 195: 2 Արաթ. կը պակսին շատ մեծ ձեռքերէն: մէջ: 3 Անաւ լեկարիւրականովն միտն էր Տին Արաթ. մինչեւ Գերգարիք կապանք. Առաջ յաճախ միտն էր Երաթի մէջեղը գտնուած երկրի, ըստ այսմ Արաթ. եւ Ռատի նաճանգը Գարտաւ (Barð'a) զիսկ որ քաղաքով: Մարտիրոս, Երան. 119:

1 Եղիւլ եւ Գարս. Ամադրացոյ Ռատի՝ Ռատի գաւառը Տառնները, այն տառն խաղիւղն ըստ Արաթ.

անուանադիր իշխանին սերունդէն էին. էջ 168 Տոգատ թագաւորը Գարգարացոց գաւառը կ'իջեցրին Տիւրքիսականաց զէմ պատերազմելու եւ էջ 248 Գարգարացիներն Աղուանից կարգի էր գտան, վասն զի կ'ըսէ թէ Մեծարայ իջաւ «Աղուանս առ Արամայիս թագաւոր նոցա» եւ Գարգարացոց կոկորդաթոս լեզուն նշանադիր ստեղծեց¹։ Այս տեղերը կը ցուցնեն որ Գարգարացիք Աղուանից մէկ ցեղն էին ոչ-Հայկական լեզուով։ Այս ցեղը տարբեր էր Ուտիի բնակիչներէն, բայց ասոնց եւ Ծովկեանցոց հետ յԱւան կը բնակէր խորենացոյ տանն (Ջ. Գարբ)։ Ըստ այսմ մէտ եմ ասոնց բնակավայրը Ուտիի քովերը, բայց կուրի արեւելակողմը՝ Զաքիի² եւ Էրիւսանի կողմերը փնտաել, թէ ասոնք թողով Արծրունւոյ տանն (Ժ. Գար) հարաւային Ուտի Պարտաւ քաղաքով բռնած էին կամ թէ թողված Գարգարացիքն Աղուանի խորանով կը գործածէ, չեմ կրնար բաց, վասն զի կ'ըսէայ թէ ասոնց վրայ անդրադոյն տեղեկութիւնք կը պահին³։ Պարտաւի (արաբ. Barā'a) բնակչաց Ժ. Գարուն յատուկ լեզու մը առաներեն⁴ խոսիլը կը հաստատեն Istachri եւ այլ արաբացի աշխարհագիրք⁵։ Այս առաներէնն կամ աղուաներէն ըլլալու եւ կամ Աղուանից գաւառաբարբառներէն մին։

Ուտի գաւառը (Ուտի առանձնակ) առաջին անգամ խորենացոյ աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ. 29, ԽԱՍՎ. 610) որոշ կերպով կը տարբերուի Ուտի նահանգէն։ Ըստ տեղեր, ուր Ուտի կը յիշուի (Յովհ. Սիմ. 78, 163, 164 եւն), մոռնի կը յիշուի թէ Ուտի գաւառն (Գաւառն Ուտի-իւն, Ուտի-աւն գաւառն Մ. Կաղ. 70, 141) բացառութեամբ գաւառը հասկերալու ենք թէ նահանգը։ Բնակիչները կ'ըսուին Ուտի-շէի կամ Ուտի-շէի⁶։ Արաբ. 597, խոր. 120, 121, 154 եւն)։ Ուտի անուան ծագումն անծանօթ է։

Ժ.Գ. Գուգարէ Իււնալիք։

Երեքասաններորդ նահանգն է Գուգարէ (սեռ. Գուգարաց ԽԱՍՎ. 610) «առ վրաք, բոս ԽԱՍ. 29, «ի մտից Ուտիոյ, ըստ ԽԱՍ. 34, ԽԱՍՎ. 610, Արգէն Սարաբուն գլ. 528 կը յիշէ Գուգարը (յ'ի աշարդն) իբրեւ արքաւանագ, կուրի մէկու կողմը գտնուող երկիր մը, զոր Արապչէն եւ

¹ Կրկնակ Մ. Կաղանի. 95, բայց յարաբ. խորենագոյ աղբիւրը՝ կորին, ուր էջ 30 Աղուանից վրայ է խնդիր, եւ ոչ թէ Գարգարացոյ։

² Ալստեղի կը փնտէ նաեւ վարդան աշխարհադիրն էջ 414 (ուր Գուգարացիք-ը Գարգարացիք կարգու են)։ Գարգարացոց անունը կարկար (կարգար) գետին անուան հետ առնուելովն մ'ուշենիք, ինչպեւ Բարխուտարանց կը համարի Պամ. Աղուանից էջ 18, այն տանն ասոնց բնակավայրը կուրի արեւմտակողմը փնտաւելու էր։ Բայց այս առ անստղծ կը ձայն։

³ Մ. Կաղանի. էջ 90 Գարգարացիները կը յիշէ Հեանելով խորենացոյ էջ 248 եւ, ինչպեւ վերն ակնարկեցինք, Գարտաւ «Աղուանց կը զնէ։

⁴ Մարբարտ, Երան. 117։

⁵ Պարտեւոր քով էջ 938 կուր գետի վրայ Ուտի հետ չի յիշուի Gogarene (Գուգարը), ինչպեւ կը պա-

Ջարիարիւս Կաղարէրի եւ Տայոց երկրին հետ (սեռ էջ 294ա) վրայ մեղքէն առած էին։ Ցիւրքան Մեծ ասոնցմէ (բոս Մարբարտի, Երան. 95, 165 եւ շար.) կազմեց սահմանադրութիւն մը՝ իր պետութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպանելու համար, եւ գրաւ զայն բոլորապէս մը իշխանութեան տակ, զոր Ալափ. էջ 597 (ուր Գուգար-շէր աշխարհագր. Գուգար-շէի երանք) եւ էջ 651) բոլորապէս «ի Մարբարտ» կողմանէն, կը կոչէ։ Երբ նահանգներն Արշակ թագաւորէն պատամարձեցան, Գուգարաց բոլորապէս (Փաւստ. 159) եւ ասոր հետ Չոր եւ Կողք⁷ գաւառներուն տեղերն ալ պատամարձեցան եւ վրայ անցան, բայց ետքէն (Փաւստ. 211) ներկայիս վրայ հետ Մուշիկ սպարապետէն նորէն նուաճուեցան, որ վրայ թագաւորական տոհմը խաշ հանեց, ապաններն ու աղանապանները սրէ անցուց, Գուգարաց բոլորապէս ու (Չորս եւ Կողքի) պատամբ նախաբանները գլխատեց եւ կուր գարնաւ սահման բրաւ Հայոց եւ վրայ մէջ։ Հայաստանի բաժանման առեւ 387ին Գուգար գարնաւ վրայ անցաւ, եւ վրայ աշխարհին հետ Պարսից գերիշխանութեան տակ մնաց մինչեւ 591։ Մարբարտ, Երան. 116, վերն էջ 302բ։

Կորին, Երան. եւ Փարպեցի Գուգարը չեն յիշեր։ Մովսէս խորենացի էջ 191 (իբր 330ին Բերիտաւ ետքը) կը յիշէ Միհրան մը, որ էր «առաջնորդ վրայ եւ բոլորն Գուգարացոցն, եւ էջ 258 Կորին (էջ 32) Տաշացոց⁸ Աշուշայ իշխանը Գուգարացոց բոլորն կ'ընէ, որ զլ. Մեարոց⁹ «իւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշացոց, բերել կու տայ¹⁰։ Բեռնագոյն մասնագիրներէն

սուր. այլ Obarene (այլ ընթերց. Osarene, Tosarene), զոր արդէն Սէն Մարտին, Լաւրուս եւ Նիգիտոս Gogarene (Գուգար) արագրած են, թէեւ Կուգարասոս եւ Սեւ-փանոս Բիւզանդացի կուր վրայ բաց ի Ուտի Obarene ալ կը հաստատեն եւ Սեւփ. Բիւզանդացի բաց ի Obarene Gogarene ալ (χαριον μεταξυ Κολχων και Ἰβηρων τῶν ἀνωτολικῶν — երկիր է ի մէջ Կողքի, ուր եւ վրայ արեւելայն) յառաջ կը բերէ։ Սարաբուն եւ Պարտեւս տարբերութեւն կը զննեն Կաղարէրի (Ճորճոյի ան վեր էջ 295) եւ Գուգարաց մէջ, Կաղարէր վերին Գուգարը նահանգին մէկ գաւառն կը ներկայանայ։

¹ Հայ. Մատթէի, վրայ. Μεσσηνί — Μόσχαι (Մարբարտ, Երան. 169)։ Հայերեն մէջ գէթ «Մատթէի», բայց բուն «Միսի» սպանելու էր։

² Չոր եւ Կողք Գուգարաց գաւառներն էին (ուր Չորս եւ Կողքի Կուգարի ԽԱՍՎ. 611)։ Ուրեմն Գաւառն հետ յայտնադէտ քանազանութեւն կը զնէ նահանգին բոլորապէս եւ գաւառաց տեղերուն մէջ։

³ [Երանիցի ընծայեալ] վրայ պատմութեան Միւրիւս թագաւորը († 342)։

⁴ Տաշիկ Գուգարաց մէկ գաւառն էր։ Ըստ Կորին ասոր ժամանակ վրայ Կուգարներ էր Արմիւր — Արմիւր. 258 եւ Արմիւրն թագաւոր Աղուանից (էջ 30)։ [Երանիցի ընծայեալ] վրայ պատմութեան թագաւորը Արմիւր (410—434) կ'անուանէ։

⁵ Ըստ Փարպեցի 134, 148 եւն՝ այս Աշուշայ էր «բոլորն վրայ, Յալիւսի Ի (438—457) առեւ։ Հայս կը հաստատէ իւր կնիքը, որ Հեանելու գրութիւնն ունի Ασιοστας πραιαξής Ιβηρων Καρχηδων (?) բոս Մարբարտ Երան. 169, Οστας πραιαξής Ιβηρων Καρχηδων բոս

